

12
ПАРТІЯ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ

8356
7997
„Боротьбою здобудем ми право своє!”

196097
Ф. ЛЯССАЛЬ

ПРО СУТЬ КОНСТИТУЦІЇ

Третє українське виданє

в перекладі
Івана Франка

Друк і наклад партійної друкарні
1915

Від Редакції.

Отся класична праця Ф. Лясаля появилася вперше в виданню „Української Революційної Партії“ в 1904 р., в перекладі Івана Франка, а кілька літ пізніше була передрукована в „Українській Видавничій Спілці“. Ми робимо тепер передрук з першого українського видання.

Про суть конституції.

Мої Панове!

Жадано від мене, щоб я підняв ся якогось викладу для сего поважного збору, і я вибрав для нього такий предмет, що сам собою надаєть ся до того, бо він передівсім на часі. Хочу власне говорити про суть конституції.

Заздалегідь зазначую, мої панове, що мій виклад буде строго науковий. Про те, або радше якраз для того не знайдець ся ніхто між Вами, що не міг би сего викладу від початку до кінця слухати і його вповні зрозуміти.

Бо правдиве знанє, мої панове, — а не завадить мати се все на тямці — не полягає ні на чім иньшій, як на ясній думаню, а ясність думаня без ніякого упередження виводить сама з себе все крок за кроком*), та власне для того з непереможною силою ума приковує до себе уважного слухача.

* Очевидно, що для нинішнього розуміння справи такий висновок зовсім не науковий, бо науковість не висновує нічого сама з себе, а полягає поперед усього на ясній баченю фактів, а далі на ясній і докладній розуміню їх причин і наслідків. У Лясаля се покутує тут як і де инде старий Гегелівський ідеалізм. І. Ф.

Ота ясність думання не вимагає проте від своїх слухачів зівсім жадного особливого упередження. Противно, тому що вона, як я вже заважив, полягає не на чім иньшій, як на усуненю всякого упередження в думаню і завдяки тій обставині все виводить сама з себе, про те навіть вона не зносить жадного упередження. Вона не зносить і не вимагає нічого иньшого, як лиш аби слухачі не приходили з жадними якими будь упередженнями, з жадними затверділими пересудами, але щоб розбирали предмет на ново, хоч би як часто вже думали або говорили про нього, так, немов би вони нічого основного про нього не знали, і проте принаймні на час розбирання відказали ся від усього того, що до тепер привикли були про сей предмет приймати за правду.

Зачинаю отже виклад питанням: що таке конституція? на чім полягає суть якогось державного устрою?

Мої панове, кождий чоловік говорить нині з вечера до ранку про конституцію. Ві всіх часописах, ві всіх товариствах, у всіх гостинницях говориться без упуни про конституцію.

А про те коли поважно поставлю питання: в чім лежить єство, понятє конституції, то бою ся, що зі всіх тих, хто говорить про неї, лиш дуже небогато буде в стані дати задовольаючу відповідь.

Не одного закортїло очевидно при тїм питаню заглянути до збірника пруських законів за рік 1850 і там вишукати пруську конституцію.

Але-ж Ви зараз побачите, що се не була-б жадна відповідь на моє питанє. Бо те, що там стоїть, се лиш окремиий зміст якоїсь означеної, в тїм разі пруської конституції, і жадним робом не може дати відповідь на те, в чім лежить єство і понятє якоїсь конституції загалом.

Коли я задам се питанє правникови, то він мені на се дасть менше більше таку відповідь: „Конституція, се угода, записана між королем і народом, котра установляє головні прінципи законодавства і правління в якімсь краю“. Або з огляду на те, що бували й республіканські устрої, скаже він може таке: „Конституція, се проголошений в якімось краю основий закон, котрий установляє організацію публичного права серед тої нації“.

Та всі ті і їм подібні формальні правничі дефініції так само далекі від того, щоб на моє питанє дати властиву відповідь, як і попередня відповідь. Бо всі ті відповіді містять у собі все лише зверхній опис того, як доконуєть ся конституція і що вона робить, але не подають, що то таке конституція. Вони подають суди і признаки, по яких зверхно лиш і по правничому можна пізнати конституцію. Але вони зовсім не говорять, в чім лежить понятє і єство конституції. Проте лишають вони нас у цілковитій непевности що до того, чи і коли якась конституція зла або добра, можлива або неможлива, тривка або нетривка. Бо се все може впливати аж із понятя конституції. Треба отже наперед пізнати єство конституції взагалі, щоб знати, чи даний устрій відповідає йому і як

з ним стоїть справа. Але як раз що до того лишає нас у цілковитій непевності той правничий, зверхній спосіб дефініювання, котрий так само можемо примінити до кожної першої ліпшої картки паперу, на якій підписується нарід або нарід із своїм королем укупі і котру окликується як конституцію, не входячи в те, які прикмети посідає зміст тої картки паперу. Лише поняття конституції — а самі про се переконаєтеся, коли дійдемо до того поняття — єсть жерелом усякої штуки і філософії устрою державного, які однак аж потім, мов серед іграшки і самі з себе розвиваються з того поняття.

Повторяю отже своє питане: що таке конституція? в чім лежить єство, поняття конституції?

Тому що ми сего ще не знаємо — а мусимо се знайти, мої панове, шукаючи спільно — то послужім ся одною метою, якої взагалі дуже добре все держати ся, коли ходять о те, щоб виробити собі ясне поняття про якусь річ. Ся метода, мої панове, дуже звичайна. Вона полягає на тім, що річ, якої поняття дошукуємо ся, порівнюємо з другою спорідненою їй, і тоді стараємо ся ясно й різко передумати різницю, яка обі ці річі ділить від себе.

Примінюючи отже сю методу, питаю: чим різнять ся від себе закон і конституція?

Обоє, конституція і закон, мають очевидно в своїм єстві щось спорідненого з собою. Конституція мусить мати силу закону, вона отже також закон. Та вона не лише закон, вона щось більше, як закон. Отже єсть і тут також різниця. Що

дійсно тут єсть різниця, що конституція єсть не лише самим законом, але ще чимось більшим, можна-б показати на тисячних фактах.

І так Ви не вважаєте сего злом, мої панове, коли появляються нові закони. Навпаки, Ви знаєте, що се потрібне, щоб майже кожного року видавано більше або менше нових законів. А проте жаден новий закон не може бути виданий так, щоб не зміняв ні в чім дотепер існуючих правних відносин. Бо коли-б новий закон не приносив жадної зміни в дотеперішнім правнім стані, то він був би взагалі зайвий і не було-б зовсім треба його видавати. Отже зміну законів не вважаєте Ви нічим злим, а радше вважаєте її загальною правильною задачею управляючого тіла. Але коли так поступить ся з конституцією, то Ви вважаєте се злом і кричите: „Нам порушують конституцію“. Звідки походить ся різниця? Ся різниця так безперечно ясна, що при деяких державних устроях узнано навіть правило, що існуючого устрою взагалі ні в чім не можна змінити; в інших, що його можна змінити не звичайною більшістю голосів, а виключно двома третинами законодавчих тіл; знов у інших, що законодавче тіло навіть у злучі з іншими урядовими властями не може довершити переміни устрою, а коли-б воно ухвалило зміну, то в тій цілі і то спеціально *ad hoc* мусять бути скликані нові збори з краю, щоб рішати про переміну.

У всіх тих випадках виявляється ся отже, що відповідно до загального почуття народів державний устрій має бути чимось святійшим, тривкішим

і незміннійшим, ніж звичайний закон. Повторяю отже наново своє питанє: в чім лежить ріжниця між констітуцією і звичайним законом?

На се питанє одержимо звичайно таку відповідь: констітуція, се не лише закон, як усякий иньший закон, вона єсть основним законом краю. І зовсім можливо, мої панове, що в тій відповіді може криєть ся правда в неяснім вислові. Але власне через те, що спосіб вислову в тій відповіді неясний, не може вона нам так само принести багато користи. Бо тепер виринає знов питанє: чим ріжнить ся закон від основного закона? Ми отже знов стоїмо на тім самім місці, що й перед тим. Ми зискали лише нове ім'я „основний закон“, котре нам знов зовсім нінащо не здаєть ся, доки не зможемо сказати, яка ріжниця заходить поміж законом і основним законом?

Стараймо ся отже зблизити ся до річи в той спосіб, що розберемо, які більше менше ідеї містять ся в тій назві „основний закон“, або иньшими словами: чим основний закон мусів би ріжнити ся від усякого иньшого, коли він має заслуговувати на назву основного закона.

Оснóвний закон мусів би отже:

1. бути таким законом, що лежить глубше, як який иньший звичайний закон; на се вказує ім'я основний: щоб одначе бути основним законом

2. мусів би він бути основою иньших законів, се є, мусів би виступати яко жерело всіх иньших законів, коли власне має творити їх основу. Основний закон мусить отже бути ві всіх иньших звичайних законах підставовим, ділаючим чинником.

3. Але якась річ, що має основу, не може по вподобі виглядати так або инакше, лише мусить бути такою, якою єсть. Її основа не терпить того, щоб вона була иньшою. Лише щось неосноване, а тим самим і припадкове може бути не лише таким, яким є, але також і инакшим. Що одначе має основу, мусить конечно бути таким, яким єсть. Пр. планети посідають певний рух. Сей рух або має якусь основу, що кермує ним, або не має жадної. Коли-б не мав жадної основи, то був би рухом припадковим і міг би кожної хвилі устати. Коли він одначе має якусь основу, іменно, як кажуть природознавці, силу притягання сонця, то тим самим сказано, що сей рух планет як раз через сю основу, се є. притягаючу силу сонця, єсть означений і управильнений в той спосіб, що не може бути иньшим, як єсть. Отже в представленю основи лежить понятє „діяльної конечности“, творчої сили, котра щось нею самою основане робить тим, чим воно власне єсть. Коли отже констітуція єсть основним законом якогось краю, то він був би — і тут, мої панове, проблискує нам перший промінь світла — таким чимось, що треба-б ще ближе означити або, як ми тимчасово знайшли, діяльною силою, котра всі правні урядження і всі иньші закони, які видають ся в тім краю, робить конечно тим, чим вони якраз є, так що від тепер жадні иньші закони в тім краю не можуть бути видавані, як лиш власне ті.

Але чи є щось таке в якімось краю, мої панове — і при тім питаню зачинає звільна

світло для нас в повні проблискувати — чи є щось таке в якімось краю, якась така нормальна, діяльна сила, котра на всі ті закони, які в тім краю видають ся, впливає так, що вони в певних границях стають ся такими, якими єсть, а не инакшими?

Певно, мої панове, щось таке єсть, а тим чимось не є ніщо иньше, як дійсні відносини сили, що існують серед даної суспільности.

Дійсні відносини сили, що існують серед даної суспільности, се та чинно ділаюча сила, що так уставляє всі закони і правні урядження тої суспільности, що вони вже в своїй суті не можуть бути абсолютно иньшими, як єсть.

Спішу ся вчинити се зовсім зрозумілим при помочи наглядного приміру. Правда, що в тім виді, який я надаю тому примірови, він буде рішучо неможливий. Але поминувши вже те, що може пізнійше покажеть ся, як той сам примір в иньшій формі буде зовсім можливий, все-ж таки не розходить ся тут взагалі о те, чи сей примір може здійснити ся, лиш тільки о те, чого ми на нім хочемо навчити ся, ходить о природу річей, яка-б показала ся, коли-би щось подібного настало.

Знаєте певно, мої панове, що в Пруссії лиш те правосильне, що проголошено в збірнику законів. Збірник законів друкуєть ся в урядовій друкарні Декера. Оригінали законів переховують ся в певних державних архівах, друковані-ж збірники законів зберігають ся в иньших архівах, бібліотеках, і магазинах.

Припустім тепер, що вибухає велика пожежа в роді гамбурської і що всі ті державні архіви, бібліотеки і також надворна друкарня Декера згоріли, та що се трапляєть ся і в иньших містах монархії наслідком дивного сутіку обставин і то також не виймаючи книгарень та бібліотек приватних людей, де містять ся збірники законів, так що в цілій Пруссії не було-б більше ні одного одніського закона в достовірній формі.

Ізза того нещастя був би край позбавлений усіх своїх законів і йому не лишалось би нічого иньшого, як утворити собі нові.

Чи-ж думаєте, мої панове, що в тім випадку можна би цілком по вподобі взяти ся до діла і творити самовільно нові закони, як кому якраз заблагнеть ся? Подивім ся.

Я припускаю, що Ви скажете: Закони згинули, ми творимо тепер нові, не хочемо при тім уже більше королеви признати того становища, яке він до тепер займав, або навіть: «ми не хочемо признати йому вже більше жадного становища».

Тоді сказав би король по просту таке: »Закони могли собі згинуті, але фактично я розпоряджаю армією, і вона вирушить на мій приказ; фактично на моє жаданє коменданті арсеналів і касарень видадуть гармати і артилерія вирушить з ними на вулиці, і я опертій на тій дійсній силі не позволю, щоб ви мені назначували иньше становище, ніж те, якого я хочу».

Бачите, мої панове, що король, якого слухає військо і гармати, — що він є частиною конституції!

Або візьму таке, що Ви скажете: Нас Прусаків 18 мільонів. Між тими 18 мільйонами міститься зникаючо мале число великих посідачів земель зі шляхти. Ми не бачимо причини, задля чого би се зникаючо дрібне число великих посідачів мало мати такий сам вплив, як усі 18 мільонів разом, і творило з себе палату панів, яка рівноважить постанови палати послів, вибраних цілим народом, або й відкидає їх, коли вони що варта». Я припускаю, що Ви так говорячи сказали-б: »ми всі »пани« і не хочемо рішучо жадної спеціальної палати панів».

Тепер, мої панове, великі і високо уроджені посідачі земель не могли-б певно наказати своїм хлопам вирушити проти Вас! Зовсім навпаки, вони ймовірно мали-б не мало праці, щоб переді-всім спасати себе перед своїми хлопами.

Але великі дідичі зі шляхти мали все великий вплив на двір і на короля, і при помочи того впливу так само добре можуть послужити ся військом і гарматами, як коли би сі средства могутости стояли до їх безпосередного розпорядку.

Видите отже, мої панове: шляхта, вплив на дворі і у короля — се також часть конституції.

Або я припушу навпаки, що король і шляхта подали-б собі руки, щоб наново завести середньовічний цеховий устрій і то не лише для малого ремесла, як се дійсно перед кількома літами по части пробувано, але в таким виді, в яким він представляв ся в середніх віках, іменно для загальної продукції в суспільности, отже також для великого і фабричного промислу і для продукції

машинової. Звісно Вам, мої панове, що великий капітал не міг би ніяк продукувати при середньовічній цеховій системі, та що великий і фабричний промисл та машинава продукція серед такого устрою не могли-б жадною мірою поступати наперед. Бо після тої цехової системи існували прим. усюди законні обмеження різнородних, а навіть і дуже з собою споріднених галузей праці, і жаден чоловік, що провадив якесь ремесло, не смів хоч би й два з них сполучити з собою. Муляр не посмів би замазати жадної діри в тинку. Гвіздкарі й шлюсарі вели між собою безко-нечні процеси що до границь свого обосторонного ремесла, а той, що вибивав перкалі, не міг би давати занятя фарбівникам. Так само і скількість робітників, яку міг певний ремесник використувати, була правно точно уставлена, бо власне на кождім місці, в кождій галузи промислу і всі майстри могли давати занятя лише рівній, законно означеній скількості робучої сили.

Бачите, що вже з тих двох причин велика продукція, продукція машинами або цілим системою машин не могла-б ні на малий крок поступити серед цехової системи. Бо тота велика продукція вимагає, як услідя свого життя, по перше: злуки всіх найрізнорідніших галузей промислу в руках того самого великого капіталу, по друге: масової продукції і свободної конкуренції, а се значить, необмеженого і довільного уживання робучої сили.

Коли-ж одначе про те задумав би хтось нині завести цеховий устрій, що-ж вийшло би з того?

Панове Борзіг, Егельс і інші великі фабрики перкалю, шовку і т. д. замкнули би свої фабрики і розпустили би робітників, навіть дирекції залізниць мусіли би зробити те саме, промисл і торгівля мусіли-б зупинити ся, велике число ремесничих майстрів по часті добровільно розпустило би через те своїх челядників, і та ціла безкінечна купа народу перетягала-б улицями, домагаючи ся хліба й праці, а за нею знов стояла би велика буржуазія, загіраючи її своїм впливом, додаючи відваги своєю повагою, піддаючи поміч зі своїх грошових засобів, і так розгорілась би боротьба, в якій побіду віднесло-б остаточно військо.

Бачите отже, мої панове, що добродії Борзіг і Егельс, взагалі великі промисловці — се часть конституції.

Або я припущу такий випадок, що правління захотіло би вхопити ся одного з тих правил, які рішучо підкопують інтерес великих банкірів. Правління хотіло би прим. сказати, що королівський банк не повинен, так як тепер, служити на те, щоб великим банкірам і капіталістам, які вже й без того мають у руках усі гроші і весь кредит і які одинокі нині на свій підпис можуть у банку дисконтувати, се є одержати кредит, той кредит робити дешевшим, скоро він повинен служити до того, щоб і малому і середньому горожанини зробити кредит доступним — і коли-б тепер надано таку організацію королівському банкові, яка-б за собою потягла ті наслідки, — чи могло би се удати ся, мої панове?

Певно, мої панове, що се не потягло-б за собою бунту. Але для теперішнього правління не було би се можливе до переведення. Бо від часу до часу, мої панове, правління опиняєть ся в положенню уживати таких і такої маси грошових засобів, що воно не зважаєть ся нагромаджувати їх в виді податків. В таким разі хапаєть ся воно крайнього способу зужиткувати гроші будучности, се є, зтягнути позичку і за те виставити державні папери. До сего потребує воно банкірів. Правда, що протягом часу більша часть державних паперів переходить знов у руки загалу посідаючої кляси серед нації і малих капіталістів, але до сего треба багато часу. Та правління потребує гроша скоро і на один стіл або в коротких речинях: тим часом потребує також посередників, які йому тимчасово дають усі гроші і на свою голову беруть обовязок розпродати з часом серед ширшої публіки державні папери, які вони за те дістають, зискуючи ще до того на піднесеню курсу, яке штучно вироблює тим паперам біржа. Тими посередниками будуть якраз великі банкіри і тому правління не сміє нині зірвати з ними.

Бачите отже, мої панове, що банкіри Мендельзон, Шіклер, взагалі біржа — се також часть конституції.

Або прийму такий випадок, що правління хотіло би прим. видати такий карний закон, котрий, як се дієть ся в Китаю, карає батька того чоловіка, що допустив ся крадіжки. Се так само не вдалось би, бо тому знадто сильно противилось би загальне образоване та загальне почуте. Всі

державні урядники, а також і тайні радники ломали би над тим руки, ба навіть і члени палати панів нарікали би на се. Отже бачите, мої панове, що в певних границях загальне почуте і загальне образоване буде також частиною конституції.

Або покладім таке, що правліне рішило би. вправді взагалі задовольнити шляхту, банкирів, свеликих промисловців і капіталітів, але за те маломіщанам і робітникам відібрати їх політичну волю. Чи се вдалось би, мої панове? Се може на якийсь час уйти; се вже й показало ся, що воно може уйти, та ми будемо мати пізнійше нагоду звернути близшу увагу на се питане.

Тепер приймаю той випадок у такій формі: хочуть маломіщанинови і робітникови відібрати не лиш його політичну, але також і особисту свободу, се значить, хочуть оголосити його особисто за невільника, за чужу власність, за невідлучного від рілі, як се в дійсности було в многих краях за давніх, дуже давніх часів середновіччини. Чи се пішлоб так легко, мої панове? Ні, і хоч би на се присягли ся навіть і король і шляхта і вся буржуазія, то все таки се не вдалось би! Бо в таких разі ви сказали би: »Ми волимо радше дозволити позабивати себе на смерть, ніж таке стерпіти«. Робітники вже й без того, хоч би Борзір і Егельс не замикали свої фабрики, вирушили-б на вулиці, а їм на підмогу весь маломіщанський стан, і через те, що їх спільний опір було би тяжко побороти, видите, мої панове, що в певних, хоча аж надто рідких випадках, Ви всі творите частину конституції.

От ми й побачили, мої панове, що таке конституція якогось краю: а власне се існуючі в якімось краю фактичні відносини сили.

Але як стоїть тепер справа з тим, що звичайно називають конституцією, се є, правовим устроєм держави? Ну, мої панове, Ви побачите зараз, як стоїть се діло.

Сі дійсні відносини сили записуєть ся на шматку паперу, даєть ся їм писемний вираз, а як їх уже списано, то вони вже будуть не лише дійсною пропорцією сили, але також стали тепер законом, стали правовою інституцією, і хто провинить ся проти неї, приймає кару!

Так само, мої панове, буде Вам само з себе ясним, як то поступаєть ся при списуваню тої дійсної пропорції сил, через що вона робить ся законом.

Там не пише ся: добрій Борзір, се частина конституції, добродій Мендельзон, се частина конституції і т. д.; се висловляєть ся далеко культурнішим способом.

Хочеть ся прим. постановити, що всі і то нечисленні великі промисловці і капіталісти в монархії мають мати таку саму або й більшу силу, як усі міщани, робітники і селяни, взяті разом, то борони Боже написати се в тій отвертій і неослоненій формі! Але за те видаєть ся закон, прим. октройований закон трикласового права вибору з року 1849, на основі якого весь край ділить ся на 3 виборчі класи відповідно до висоти податку, який виборці платять, а який очевидно назначаєть ся відповідно до величини їх капіталу.

160907

160907

Після урядових реєстрів, мої панове, які в році 1849 приняло правління вже по виданню триклясового права вибору, було в цілій Пруссії:

3,255.600 правиборців,
які слідующим способом розпадають ся на три виборчі класи:

до першої клас належало в цілій Пруссії:

153,808 виборців,

до другої . . . . . 409,945 »

до третьої . . . . . 2,691,950 »

Повторяю Вам, мої панове, що ті числа взяті з урядових реєстрів.

З того бачимо, що 153.808 дуже багатих людей мають у Пруссії таку саму політичну силу, як 2,691.950 міщан, селян і робітників узятих разом; що даліше сих 153.808 дуже багатих людей і сих 409.945 середно багатих, які творять другу класу виборчу, мають два рази стільки політичної сили, як весь прочий народ узятий разом; даліше, що тих 153.808 дуже багатих людей і тільки половина з 409.945 виборців другої класи вже мають більше політичної сили, ніж проца половина мірно багатих другої класи і 2, 691.950 третої, разом узяті.

Бачите з того, мої панове, що таким робом можна досягнути той сам вислід, як коли би в тім державнім законі написано по просту ось ті слова: богач має мати 17 разів більшу політичну силу, як усякий иньший горожанин, або стільки само, як 17 иньших.

Заки одначе видано сей закон триклясового права голосованя, істнувало вже перед тим за-

гальне право голосованя, уставлене законом з 8. цвітня 1848 р., яке кождому горожанинови, чи то він богач, чи бідний, признавало таке саме право вибору, а через те й ту саму політичну спроможність брати участь у порішуванню напряду і цілі державної політики. Видите отже, мої панове, се свідоцтво стверджує те, що я попередно вже сказав, іменно, що Вам, маломіщанам і робітникам, на жаль, досить легко відібрати Вашу політичну свободу, коли лише Вам не відбирається безпосередно і радикально Ваших особистих дібр, тіла і власности. Бо тоді Ви дозволили собі легко і без труду відібрати право голосованя, і я не чув ще про жадну агітацію, де би жадано відновлення того права.

Хочеть ся даліше в констітуції постановити, що мале число шляхотських дідичів має мати знов виключно для себе стільки сили, як усі богачі, й безмаєтні, як усі виборці трьох клас, як нарешті весь народ разом узятий, — то знов борони Господи висловити се таким неотесаним способом, — бо тямте, мої панове, раз на все добре, що всьо виразне вважається неотесаним, — лише напишуть у тій справі з деякими маловажними додатками таке: з заступників старої й утвердженної земської власности треба утворити палату панів, якої згода доконче потрібна для важности постанов палати послів, що заступають весь народ. Се отже надає горстці старих земельних власників політичну спромогу зрівноважити навіть однозгідну волю цілого народу і всіх його клас.

А хочуть перевести те, щоб король для себе самого мав не лише стільки само, але ще й да-

леко більше політичної сили, як усі три виборчі курії, як цілий народ, зачисливши до того ще й власників землі зі шляхти, то роблять се ось як.

В 47 артикулі конституції вкладається так: «Король обсаджує всі місця в війську», а в 108 артикулі конституції пишеться так: «Від війська не відбирається присяги на конституцію». А до того артикулу додається ще й помічна теорія, яка на правду з нього бере свою головну основу, а власне теорію, що король супроти війська займає зовсім инше становище, ніж супроти всякої иншої державної інституції, що він, коли ходить о війско, не лише король, але також іще щось инше, щось особливе, таємниче і нікому невідоме, на означенє чого видумують слово «полководець», і що наслідком сего палата послів або весь народ не потребує зовсім журити ся про війско, не має права забирати голосу в полагоджуваню його справ і його організації, а лиш має для нього достачати гроша. І треба признати, мої панове, що ся теорія в кождім разі має певну основу в 108 артикулі конституції. Бо коли конституція раз каже, що війско не присягає на неї так, як усі инші державні урядники і навіть сам король, то-ж прецінь тим самим уже в принципі сказано, що війско стоїть поза конституцією і не має з нею нічого спільного та що воно тільки і виключно призначене для особи короля, а не для краю.

Скоро тільки се осягнено, що король сам обсаджує усі місця в війську і що війско займає спеціальне становище супроти нього, скоро тільки се осягнено, вже король сам має не лише стілько

само, але 10 раз більше політичної сили, як цілий народ разом узятий і то навіть тоді, коли би в дійсности сила краю була десять, двацять і пятьдесят разів більша, ніж сила війська. Причина сеї позірної суперечности дуже проста.

Знаряд політичної сили короля, війско, стоїть зорганізоване і в кождій хвилі при купі, знаменито дисципліноване і в кождій хвилі готове вирушити в похід; навпаки, сила народу дрімає, мої панове, і хоч би вона на правду була безмірно більша, вона незорганізована. До того для членів нації не все легко пізнати волю всього народу, а особливо ступінь рішучости, яку ся воля осягнула або не осягнула; ніхто отже не знає на певно, скільки сторонників він знайде. Надто недостає народови тих знарядів зорганізованої сили, тих так важних підвалин конституції, про які ми вже згадали — гармат. Правда, купують їх за горожанські гроші, виробляють їх і безстанно поліпшують лиш завдяки наукам, що розвиваються ся серед горожан, серед суспільности, як фізики, техніки і т. д. Само вже їх істнуванє є найлучшим доказом, до чого довела могутність горожанської суспільности, до чого довели поступи в науках, у техніці та в найрізномродніших галузях фабрикації і ремесла. Та тут мимоволі пригадується нам вірш Вергілія: *sic vos pop vobis!* Ви творите, але не для себе. А що гармати все роблять тільки для зорганізованої сили, то край знає, що ті діти і тих свідків своєї могутности побачив би звернених лиш проти себе. Отсе ті причини, ізза яких менша, але зорга-

нізована сила часто довгий час удержується в перевазі над далеко більшою, але незорганізованою силою народу, доки нарешті народ наслідком безнастанного заряджування і кермування його справами в душі якраз противним його інтересам не зважить ся показати зорганізованій силі свою незорганізовану перевагу.

До тепер ми бачили, мої панове, як стоїть діло з тими обома конституціями якогось краю, з дійсною конституцією, з реальним, справдішним станом переваги, що єствує серед даної суспільності, і з писаною конституцією, котру ми для відрізнєння від першої можемо назвати карткою паперу.

Дійсний державний устрій, дійсну конституцію, як Вам се стане зараз само собою ясным, мав кожний край і в кождім часі і нема нічого хибнішого, що вело би до таких хибних висновків, як широко розповсюджена і загально пануюча думка, що конституція або устрій державний, се властивість новітніх часів. Навпаки: як кожде тіло має з конечности якусь будову, якусь конституцію, добру чи лиху, так само конечно та неминує має й кожний край свою реальну будову або конституцію. Бо-ж прецінь у кождім краю мусять конче істнувати якісь фактичні відносини суспільних сил.

Коли на довгий час перед французькою революцією минулого століття серед абсолютної законної монархії у Франції Людовік XVI. декретом з 3. лютого 1776 зніс повинність, що відносила ся до будови вулиць і накладала на селян обов'язок

зок за дурно будувати вулиці й дороги, і намість сього запровадив податок для покриття коштів будови доріг, який падав також і на шляхетські землі, опер ся сему французський парламент і заявив: *Le peuple de France est taillable et corvéable à volonté, c'est une partie de la constitution, que le roi ne peut changer*, по нашому: народ французський (розумій — неупривілейований, найнижший) можна по вподобі обтяжати податками і повинностями; се части конституції, якої король не в силі змінити.

Видите, мої панове, тоді вже, так як і тепер, говорено про конституцію і то таку, якої король не може змінити. Очевидно, що конституція, а власне те, що тут видавано за конституцію, себ то право самовільно обкладати податками і повинностями найнижшу верству народу, не стояло в жаднім якімсь спеціальнім документі обік усіх прав краю і найважніших принципів управи, але се був по prostu вираз дійсного стану переваги в середньовіковій Франції. Найнижший народ був у середніх віках справді такий безсильний, що його по вподобі можна було обтяжувати податками і повинностями; відповідно до тих відносин сили поступувано все і нарід був усе обтяжуваний. Той дійсний хід подій дав початок т. зв. прецеденційним випадком, які ще доси в Англії, а в середніх віках усюди грають велику роль в питаннях конституційного характеру. При тім дійсним обтяжуваню часто, як се инакше не могло бути, висловлювано сю дійсність, що нарід можна так обтяжати. Сей вислов давав початок державно-

правній засаді, на яку часто потім в подібних випадках відкликувано ся. Часто також який будь особливий обставині, якої жерелом був дійсний стан переваги, надавано вираз і признане на пергамені. Се витворило т. зв. *franchises*, свободи, права, привілеї, статуту якогось стану, ремесла, місця і т. д.

Всі ті факти, преценційні випадки, державно-правні засади, пергаменти, свободи, статуту та привілеї творили разом конституцію краю, а всі разом не творили нічого иншого, як простий і неослнений вираз реального стану переваги, який існував у тім краю.

Отже дійсний устрій державний або конституцію мав кожний край у кождім часі. Те отже, що дійсно властиве новим часам, се взагалі — а дуже важно зазначити се як найточнійше — не дійсні конституції, але конституції писані або просто шматки паперу.

Ми бачимо, що в нових часах видно у всіх державах стремління утворити собі писану конституцію, яка в однім документі, на одній картці паперу має обняти і утвердити всі інституції і засади управи в краю.

Звідки походить се замітне змагане новіших часів?

Се знов дуже важне питане і тільки з відповіді на нього може показати ся, як треба поводити ся при таких ділї, як творене конституції, який напрям треба надати своїм думкам з огляду на утворені вже конституції і як дивити ся на них; одним словом, лиш із неї виявить ся всяка конституційна штука і конституційна мудрість.

Питаю отже: звідки походить примітне змагане нових часів творити писані конституції?

Ну, мої панове, звідки се може походити? Очевидно лише звідти, що серед дійсного стану переваги, який панує в нутрі даного краю, зайшла зміна. Коли-б серед стану переваги в якійсь суспільности не була зайшла жадна зміна і коли-б той дійсний стан переваги був ще старий, то неможлива і немислима річ, щоб та суспільність відчувала потребу нової конституції. Вона лишилась би при старій: що найбільше зібрала-б її розкинені часті в однім одинокім документі.

Якже-ж доконуєть ся та зміна в дійснім стані переваги серед якоїсь суспільности?

Представте собі собі прим. у середніх віках державу рідко заселену, як взагалі всі тодішні держави, під панованем одного князя і з шляхтою на чолі, до котрої належала-б більша часть рілі й землі. Наслідком того, що населенє нечисленне, може лиш дуже мала його часть займати ся промислом і торгівлею, бо без порівняня більшої части людности треба до управи рілі, щоб добути конечні польові продукти. Тому що поле й земля в найбільшій часті остають ся в руках шляхти, тим то й людність, що живе в ріжнородних відносінах і займає ріжні степені, як ленники, комірники, дідичні арендарі тої шляхти і т. д., знаходить занятє і пристановище по дворах: але всі ті відносини стремлять до того одного, щоб сю людність зробити залежною від шляхти і приневолити її до того, щоб творила ленну дружину шляхти і брала участь у її колотнечах. З над-

вишки польових продуктів, які йому приносять добра, удержує шляхтич на своїм замку крім того ще дружинників, чурів і всякого рода войовників.

Князь із свого боку не може в суті річі протиставити силі шляхти жадної реальної могутості, як лише поміч тих шляхтичів, які мають добру й непримушену волю, — бо змусити їх повинувати ся його покликови до загального ополчення йому дуже тяжко, — і поміч тих малих і крайне нужденно заселених міст, про які впрочім нема що й згадувати.

Якими отже прикметами, мої панове, визначуєть ся устрій такої держави?

Се виходить ясно з тих реальних відносин сил у тім краю, над якими ми що йно заставляли ся.

Устрій буде отже становий, шляхта буде першим з кожного огляду пануючим станом. Без її згоди князь не буде міг розписати ні одного сотика податку, супроти шляхтичів не буде він займати иньшого становища, як лиш *primus inter pares*, як перший між рівними.

І такий справді, мої панове, був устрій Пруссії і більшої частини держав у середніх віках.

Тепер одначе візьмім такий випадок: населенє росте з кожним роком, промисл і ремесла починають цвисти і через те дають конечні средства удержання для нового зросту людности, що починає заповнювати міста. Капітал і грошеве багатство зачинає тепер розвивати ся в руках міщанства і міських гільдій. Що-ж тепер настане?

Ото зріст міського населення, незалежного від панів, котрого інтереси радше противні там-тим, зараз виходить на користь князеві: воно побільшує ряди здібних до оружя людей, що стоять йому на услуги; завдяки помічним засобам міщан і цехів, які мусіли багато терпіти від безнастанних спорів шляхти і які в інтересі торгівлі та продукції бажають собі спокою й забезпечення своєї свободи, а також і упорядкованої юрисдикції в краю, отже тим самим підпомагають князя грошем і військом, — завдяки тим підмогам може князь, кілька разів сего запотребує, придбати собі відповідну військову силу, без порівняння більшу від сили опірної йому шляхти. Ті князі будуть отже тепер чимраз більше обмежувати могутість шляхти і відмовлять їй права воювати на власну руку; коли шляхтич нарушить краєвий закон, то його замок зруйнують, і коли наконєць з бігом часу промисл і грошеве багатство та населенє краю достаточо розвинуть ся, щоб дати князеві спроможність утворити собі постійне військо, звелить той сам князь своїм полкам ударити на палату панів, як то зробив Великий Електор, або Фрідріх Вільгельм I., котрий закликав: *je stabilirai ma souveraineté, comme un rocher de bronze*, се є. я утверджу свою незалежність, немов скалу з криці. Дальше він знесе всяку вільність шляхотського стану від податків і відбере панам право ухвалювання податків. Видите, мої панове, як то знов зі зміною дійсних відносин сили змінив ся також і устрій державний: тепер уже повстало абсолютне князівство або королівство.

Князь тепер не потребує списувати нової конституції; задля сего князівство само занадто практичне. Князь має в своїх руках фактичне средство могучости, постійне військо, котре становить дійсну конституцію тої суспільности, і князь і його сторонництво висловляє се сам з протягом часу, називаючи край «державою мілітарною».

Шляхта, що тепер далеко не в силі остояти ся супроти князя, мусіла вже давно покинути звичай держати у себе воєнну дружину. Вона забула про давню суперечку між собою і королем, забула, що він був їй рівним, перенесла ся в більшій часті із своїх давніх замків до столиці князя, щоб там побирати пенсії і побільшувати блиск і повагу князя.

Та за той час розвивають ся промисл і ремесла чим раз більше, а з їх розцвітом зростає населенє.

Здаєть ся, що той поступ усе тільки виходить на користь князеві, який через се може побільшувати постійно своє військо, а до того ще й прилучуєть ся бажанє заняті всесвітнє становище.

Однаке нарешті розвій міщанської верстви доходить до таких велитеньських розмірів, що князь тепер не в силі більше, навіть і при помочи постійного війська, в тім зрості могучости міщанства брати участь в рівній мірі.

Кілька чисел зробить Вам, мої панове, сю річ яснійшою.

В році 1657 мав Берлін 20.000 мешканців. Менше більше в тій самій пірї при смерті Великого Електора виносила армія між 24 і 30 тис. людей.

В році 1803 має Берлін уже 153.070 мешканців.

В році 1819, 16 літ пізнійше, має Берлін уже 192.646 мешканців.

В тім році 1819 — як знаєте, після закона з вересня 1814 року, котрий ще до нині удержав ся і котрий нам хочуть видерти, краєва оборона не належить до постійного війська — в тім отже 1819 році виносило постійне військо 137.639 людей.

Як бачите, постійне військо стало коло 4 рази більше, ніж було за часів Великого Електора.

Та за те число мешканців Берліна стало звиш у дев'ятеро численнійше, як було тоді.

Але тепер починаєть ся ще зовсім инший розвиток.

В році 1846 виносить — числа всюди взяті з урядових жерел — населенє Берліна 389.308 мешканців, отже коло 400.000, отже два рази стільки, як в році 1919. За 27 років число мешканців Берліна — тепер виносить воно, як знаєте, 550.000 — більше чим подвоїло ся.

Постійне військо виносило навпаки в році 1846 знов тільки 138.810 людей супроти 137.639 людей з року 1819. Воно отже стануло на місці, далеко від того, щоб могло разом з міщанством відбуті той величезний поступ.

Нарівні з тим велитеньським розвитком починає міщанство почувати себе самостійною політичною силою. З тим розвитком населеня йде рука в руку ще величнійший зріст суспільної заможности, йде дальше так само великий розвій наук, загального образования і загального почутя, тої

другої частини конституції, про яку ми вже згадали вище. Міщани кажуть тепер: «Ми не хочемо довше бути масою опанованою, без волі; ми хочемо самі панувати і князь має лише відповідно до нашої волі володіти нами і кермувати нашими справами».

Коротко сказавши, мої панове, реальні, дійсні відносини сили, що стояли в тім краю, змінилися.

Або іншими словами: серед такої суспільності настає — день 18. марта 1848. року.

Бачите, мої панове, що тим самим сталося фактично те, що ми на початку нашої розвідки навели як примір неможливий до здійснення. Ми прийняли тоді такий випадок, що суспільність наслідком пожежі втратила свої закони. Тепер їх не спалив огонь, а знищив вир бурі.

«Народ постав,

Зняла ся буря».

Коли серед якоїсь суспільності відбула ся побідоносна революція, то вправді всяке приватне право існує далі, але всі постанови публичного права лежать в руїнах або мають тільки провізоричне значіння і треба їх творити на ново.

Настала отже konieczність утворити нову писану конституцію, а сам король скликав народні збори до Берліна, щоб утвердити нову писану конституцію, як говорило ся зразу, або як говорено пізнійше, умовити ся що до неї.

А при яких обставинах буде доброю і триваючою писана конституція?

Очевидно, що лиш в тім самотнім випадку, мої панове, як се само з себе впливає з цілого

нашого виводу, коли вона відповідає дійсній конституції, реальним, у краю усталеним відносинам сил. Де писана конституція не відповідає дійсній, там мусить прийти до конфлікту, якому не можна зарадити і підчас якого писана конституція, сей шматок паперу, мусить улягтися дійсній, на правду існуючій у краю відносинам сили.

Що-ж отже супроти того слід було робити тоді?

Треба було передісмі утворити не писану, але дійсну конституцію, се є усталені в краю реальні відносини сил треба було змінити, і то змінити на користь міщан.

Правда, д. 18 марта показало ся, що сила народу в кождім разі тепер більша, ніж сила постійного війська, бо по довгій, кривавій боротьбі війсьکو мусіло уступити.

Та я вже перше звернув Вашу увагу на дуже важну обставину, іменню на ту різницю, яка заходить поміж силою постійного війська і силою народу, і яка потягає за собою той наслідок, що сила війська, хоч в дійсності менша, далеко сильніше ділає на протязі часу, ніж в дійсності більша сила народу.

Ся різниця, як собі пригадаєте, походить відси, що сила війська зорганізована, а сила народу незорганізована. Сила війська проте тому, що воно кождої хвилі готова до боротьби, мусить ділати сильніше на протязі часу і вдержати ся на полі битви проти хоч би й більшої, але незорганізованої сили народу, котрий лиш в дуже

рідких хвилях великого заворушення збивається в одну купу.

Коли отже перемога з 18. марта не мала бути з konieczности знов безхосенною для народу, то треба було сю перемогну хвилю використати в той спосіб, щоб так перетворити зорганізовану силу війська, аби її більше вже не можна було ужити проти народу, як простого знаряддя переваги князя.

Треба було прим. час служби жовнірської обмежити на 6 місяців, час, який з одного боку після запевнень найбільших військових поваг вистарчає вповні, щоб жовнір міг набрати як найдокладнішого військового образования, а який з другого боку за короткий, щоб серед жовнірів міг виробити ся окремішній кастовий дух; вкінці час, якого короткий протяг потягає за собою власне таке постійне відновлюване війська народними силами, що через те воно з війська княжого стає військом народним.

Дальше треба було постановити, що всіх нижших офіцерів що найменше до майора включно не мають іменувати з гори, лиш що їх має вибирати собі само військо в тій цілі, щоб також і офіцерські місця не обсаджувано людьми ворожо настроєними супроти народа і щоб не дати почину до того, аби військо перемінювало ся на сліпий знаряд у руках князівської сили.

Так само треба було жовнірів за всякі провини з військом чисто мілітарних ставити перед звичайні горожанські суди, щоб вони навчили ся вважати себе за щось спорідненого з народом, а не за щось відрубного, за якусь окремішню касту.

Так само треба було всяке стрільне оружє, всі гармати, що прецінь мають служити до оборони краю, наскільки вони не потрібні для військових вправ, віддати на переховок міським, народом вибраним зверхникам. З одної часті тої артилерії треба було утворити артилерійні секції місцевої оборони, щоб тим способом і гармати, ся так важна часть конституції, перейшли в руки народа.

З усього того, мої панове, на весну і в літі 1848 року не зроблено нічого, і чиж можете ще дивувати ся, що мартова революція в жовтні 1848 знов була здавлена і пропала без хісна? Певно, що ні, се був якраз конечний наслідок того, що не настала жадна зміна в реальних, дійсних відношеннях сили.

Князі, мої панове, мають далеко лпшу службу, ніж Ви! Слуги князівські не бувають ніколи такими проречистими бесідниками, якими часто бувають слуги народу. Але вони практичні люди, і добре прочувають інстинктом, о що де йде. Пан Мантайфель не був ніяким великим бесідником, але за те був практична людина! Коли він у жовтні 1848 розігнав народні збори і на вулиці викотив гармати — чим він тоді зачав своє діло? Може укладанем реакційної конституції? Борони Боже, до того потребував він часу! Він навіть сам у грудні 1848 року дав Вам досить ліберальну, писану конституцію. Але від чого він зачав зараз тоді в жовтні, яке було перше правило його поступування? Ви-ж, мої панове, добре пригадуєте собі се: він зачав тим, що взяв ся розоружувати горожан і відбирати їм усяку зброю. Видите, мої

панове, роззброїти побідженого, се головне діло для переможця, коли він не хоче, щоб боротьба кожної хвили вибухла на ново.

На початку нашої розвідки, мої панове, ми дуже поволи доходили до тої ціли, щоб пізнати насамперед понятє конституції. Може се навіть кому видавало ся занадто повільним. Але за те Ви вже самі здавна мусіли завважити, що від тоді, коли ми пізнали те понятє, ми крок за кроком доходили до найбільше несподіваних консеквенцій, і як ми сі річи тепер пізнали далеко ліпше і яснійше і зовсім не так, як інші, ба навіть ми дійшли до таких консеквенцій, які здебільшого зовсім суперечать тому, що загальна опінія приймає в тій справі за правду.

Тепер ще мельком кинемо око на кілька тих консеквенцій.

Тільки що я доказав, що 1848 року не примінено жадного з тих правил, які треба було конечно ужити для викликаня зміни в дійсних відносінах сили в краю, щоб зробити з княжого війська військо народне.

Правда, було поставлене внесенє, що мало вести до тої мети, т. зв. Штайнове внесенє, що було першим кроком на тій дорозі; воно жадало, щоб примушено міністерство видати до армії приказ, щоб усі реакційні офіцери подали ся до димісії.

Та Ви пригадуєте собі, мої панове, що ледви народні збори в Берліні прийняли те внесенє, а вже вся буржуазія і половина краю закричала на все горло: »Народні збори мають радити над кон-

ституцією, а не нападати на міністерство, не трапити часу на інтерпеляції. Нехай не доторкають ся справ, що належать до езекутиви». І немов на огонь кричали всі: »Укладати конституцію, лиш конституцію!»

Бачите отже, мої панове, що ціла буржасія, половина краю, що так кричала, не мала жадного і найменшого понятя про єство конституції!

Уложєне конституції на письмі — се була річ найменшої ваги, бо се, коли конче о те ходити, можна зробити за три доби — се слід було робити на самім кінці; коли за се взяли ся на самім початку, то сим зроблено як найменше.

Перемінити реальні, дійсні відносини сили в краю, взяти ся за езекутиву, так цупко взяти ся і фактично так перетворити її, щоб вона ніколи вже самостійно не могла станути проти волі народа — се було тоді найважнійше, се було перше услівє, щоб писана конституція могла бути тривкою.

А що се не стало ся в пору, тому не полишено народнім зборам навіть настільки часу, щоб могли уложити конституцію, а лиш розігнано їх при помочи незломаних засобів сили тої самої езекутиви.

Друга консеквенція. Припустім, що тоді не розігнано би народні збори і що тоді вони були би дійсно осягнули своє і випрацювали та установили конституцію.

Чи се було би змінило стан річей в їх основі?

Борони Боже, мої панове, а доказом сего було те, що на правду стало ся. Народні збори вправді розігнано, але король з полишених ними

паперів оголосив д. 5. грудня 1848 р. конституцію, яка в більшій частині своїх точок дійсно зовсім відповідала тій конституції, якої ми повинні були надіятися перед скликанням народних зборів.

Тепер отже сю конституцію оголосив сам король, йому її не накидувано, лише він сам видав її добровільно, стоячи перед нами як переможець. Тепер отже, здавалося, повинна була бути конституція тим більше числитися на свої життєві сили.

Борони Боже, мої панове! Се було неможливе! Коли у Вас у саду стоїть яблінка і Ви завісите на ній карточку, на якій напишете: се смоква — чи через те яблінка стала смоквою? Ні, і хоч би Ви зібрали всю свою службу, ба й усіх мешканців краю і веліли їм голосно і свято присягнути: се смоква — то все таки дерево остає тим, чим було, а се покажеться в найближшій році, бо воно вродить яблука, а не фіри.

Так само, як ми бачили, маєть ся річ з конституцією. Те, що написано на картці паперу, зовсім байдуже, коли воно противить ся дійсному станову річей, реальним відносинам сили.

Король на картці паперу сам 5. грудня 1848. року згодив ся на велику частку концесій, та всі вони противили ся дійсній конституції, себто реальним, дійсним средствам переваги, які король задержав у своїх руках без ніякого ушкоду. І тою самою конечністю, яка лежить в законі тяжкості, мусіла дійсна конституція крок за кроком перемагати писану конституцію.

І так, хоч конституцію з 5. грудня 1848. прийняли ревізійні збори, мусів король зараз зробити зміну, завести октройований закон трикласового вибору з 1849 року. При помочі сойму утвореного на основі того виборчого закона пороблено дальше ряд найважніших змін у конституції, щоб лише король міг 1850 року запрягти їх, а коли він запряг їх, зачали ся аж тоді зміни на добре! Кождиський рік від 1850 року зазначається такими змінами.

Хоругви, що перебула сто битв, не може бути така подітралена та пошарпана, як наша конституція!

Третя консеквенція. Ви знаєте, мої панове, що в нашій місті єсть партія, якої органом єсть „Die Volkszeitung“ — партія, кажу, яка не зважаючи на все з якоюсь горячковою тривогою громадить ся довкола тих фалатків хоругви, довкола нашої дірної конституції, партія, що називає себе звідси »вірноконституційною« і має собі боєвий оклик: »Держімо ся конституції! На милість Боже, конституції, конституції, помочи, ратунку, горить, горить«.

Мої панове, скільки разів Ви побачите без огляду на те, де й коли, що виступає якась партія, яка за боєвий клич бере собі оклик тривоги »держати ся конституції« — що будете з того заключати? Питаю Вас, мої панове, не як людей наділених волею; звертаю ся з сим питанням до вашої волі. Питаю Вас тільки, як мислячих людей: що Ви будете змушені заключати з тої прояви?

Ну, мої панове, не потребуєте бути конечно пророками, щоб собі в такім разі все з найбільшою певністю сказати: ся конституція певно вже на ладан дише, вона вже так добре, як мертва; не мине й кілька літ, а її вже певно не стане.

Причина проста. Де писана конституція відповідає дійсним, існуючим у краю відносинам сил, там сего оклику не чути ніколи. Таку конституцію кожний обминає здалека і бережить ся чим будь нарушити її. Нікому не прийде охота зачіпати таки конституцію, бо би на тім дуже зле вийшов. Де писана конституція годить ся з реальними, дійсними відносинами сил, там ніколи не лучить ся таку проява, щоб одна нартія зробила своїм боевим кличем оклик держати ся при конституції. Де чути такий оклик, то се певний і неохибний знак, що се крик тривоги; иньшими словами, що в написаній конституції все ще містить ся щось таке, що суперечить дійсній конституції, дійсним відносинам сил. і де та суперечність справді єсть, там писана конституція — ні Бог, ні жаден крик не поможе — завсїгда і невідмінно пропала!

Можна її змінити сяк або так, на ліво або на право, але такою як вона єсть, вона не може лишити ся. Якраз сей клич, щоб її держати ся, показує се для всякого чоловіка, що привик ясно думати. Її можуть перемінити на право, коли зміни доконає уряд, щоб писану конституцію погодити з фактичним станом переваги зорганізованої сили суспільности. Або виступить незорганізована сила суспільности і докаже на ново, що вона сильніша від зорганізованої. В тім разі пересунеть ся

і перемінить ся конституція на ліво о стільки, о скільки вперед була пересунена на право. Але в кождім випадку теперішня конституція пропала.

Коли Ви, мої панове, сей виклад, який я мав честь виголосити перед Вами, не лише затамте і старанно передумаєте, але також, роздумуючи безупинно, розвинете до найдалших консеквенцій, то дійдете до розуміння всякої конституційної штуки і мудрости. Питання конституційні, се первісно не питання права, а питання сили; дійсна конституція якогось краю лежить лише в реальних, фактичних відносинах сил, що існують у тім краю; писані конституції лиш тоді стійні і тривкі, коли докладно відповідають дійсним відносинам сил серед суспільности — се принцип, який будьте ласкаві собі затамити. Сей принцип розвинув я перед Вами нині лише зі спеціальним освітленем військової сили — раз тому, що короткий час не позволяв мені на щось більше, а друге, що військо, сеж найбільше рішаче і найважніше средство зорганізованої сили. Але-ж Ви зрозумієте, що зовсім так само маєть ся річ з організацією судових урядників, адміністраційних і и. Вони теж средства зорганізованої сили серед суспільности. Затамте собі добре, мої панове, мій виклад, а як колись знайдете ся в положеню, що будете мусіли самі собі надавати конституцію, будете знати, як при тім поступати і як то, коли хочемо змінити в чім фактичні відносини сил, нічого не докажемо записанням білої картки паперу.

Поки що і тимчасово, для щоденного вжитку, Ви з того викладу, мої панове, й самі довідаєте

ся, хоч я Вам про се анї словом не споминав, яка то потреба викликала нові військові предложения, іменно побільшенє війська, якого від Вас домагають ся. Ви самі прийдете до того, самі знайдете те найважнїйше, властиве жерело, з якого виплили оті проекти.

Князї мої панове, мають практичних слуг, не проречистих бесїдників, а практичних людей, які-б і Вам придали ся дуже і дуже!

106097

12 50

40 50 / 357